

Atlantisz sorsára jutottunk¹

Gondoljunk bele Illyés Gyula életművébe: ha csak naplójegyzeteket írt volna, akkor is kiiktathatatlanul fontos alkotója volna a magyar irodalomnak! S ha sorra vennénk külön-külön más és más műfajú írásait: a költészetet, a drámát, a szépprózát, az esszét, mindegyiknél ugyanerre a következtetésre kellene jutnunk. Most csak a napló műfajára szorítkozva: 1929-től 1983-ig sorakoznak többkevesebb rendszerességgel készített jegyzetei. Az olvasó számára nemcsak az életmű mutatkozik kimeríthetetlenül gazdagnak, hanem az a tény is példátlan, hogy az írói hagyatékból mindegyre újabb és újabb kéziratok bukkannak fel. Nagy meglepetést keltett 2014-ben annak a regénynek a felfedezése, kiadása, amely az 1950-es évek első esztendeiben keletkezett, s igen tanulságos képet ad az 1930-as évek kisvárosiasodóan is falusi, dunántúli világáról, Ozora vidékéről. Az tudható, hogy Illyésnek még mindig vannak kéziratban maradt művei, s főleg versekről olvashattunk. Arra azonban talán senki sem számított, hogy az itt-ott kihagyott-kimaradt néhány lapnyi napló mellett egy egész füzetet is felfedezhet a család, még hozzá az 1956-os forradalom naplóját. A kéziratot Illyés Mária és Horváth István gondozta-szerkesztette M. Kiss Sándor történelmi-szakmai ellenőrzésével s együtt az Illyés család segítségével.

Tudjuk, hogy 1956-nak igen gazdag a szakirodalma, s ezek között vannak egyidejű naplójegyzetek, majd visszaemlékezések. Tanúja tehát sok volt a forradalomnak. Minderről azonban 35 éven át nem lehetett írni, s főként az igazságról kellett hallgatni. A tanúságtétel különösen fontos, hiszen a modern magyar történelem meghatározó heteiről-hónapjairól van szó. Illyés Gyula 1956. október 23-a és 1957. január 31-e között vezetett naplójegyzetei ezeket a heteket rögzítik. Az író nemcsak tanúja, megfigyelője volt a történéseknek, hanem cselekvő résztvevője is.

Az életmű alaposabb ismerője tudja azt is, hogy Illyés Gyula nem tétlenségre kényszerült szemlélője volt a Rákosi-korszaknak. A kommunisták, bolsevikok utálták Illyést, mert nem vált az ő emberükké, ugyanakkor szükségük volt né-

VASY GÉZA (1942) irodalomtörténész, a Magyar Írószövetség korábbi elnöke.

1 Illyés Gyula: *Atlantisz sorsára jutottunk. Naplójegyzetek, 1956–1957*. Budapest, 2016, Magyar Művészeti Akadémia–Magyar Szemle.

hány olyan íróra, akit besorolhatnak a „haladó hagyományok” alkotói közé. Révaiban és társaiban még élt bizonyos minőségérzék, s bár a sztálinista sablonokat hirdették, valamennyire érezték, hogy nem jelszavakra, hanem művekre van szükség. Azoknak az íróknak, akiket nem ítélték hallgatásra, azokat a részeket kellett keresniük és megtalálniuk, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy kimondhassanak valamennyit az igazságból.

Illyés már 1947-ben világosan látta, hogy az ország új társadalmi rendje nem jó irányba halad, egyre korlátozottabb a demokrácia. Ő kereste és meg is találta azokat a pontokat, amelyeknél viszonylag szabadon, alkotói erővel lehetett beszélnie, leghatásosabban drámáival, majd néhány költeményével. Róla határozottan állítható, hogy az 1956-os forradalom egyik szellemi előkészítője volt. Történelmi drámáival (*Ozorai példa*, *Fáklyaláng*, *Dózsa György*), költészetével egyre nyíltabban fejezte ki azt, hogy a magyarságnak szabadságra és függetlenségre van szüksége. *Bartók* című verse 1955 őszén teljes egyértelműséggel utalt a jelenkorra, amely már elviselhetetlen.

Tény azonban az is, hogy mint a magyarság döntő többsége nem valamiféle forradalomban gondolkodott, hanem olyan reformokban, amelyek a sztálinizmus helyett rátalálnak a diktatúrát, zsarnokságot felszámoló útra.

Ekkor következett be a váratlan fordulat. A társadalom követeléseai egyre határozottabbá váltak. Egyre több embernek nyílt ki a szeme, látta be a sztálinizmus, a Rákosi-kor iszonyatos hazugságait. Az MDP ugyan végsőkéig igyekezett megtartani az irányítást, az őszi események azonban átszakították a gátakat. Rajk Lászlóék temetése, majd a bocsánatkérés Titótól már viharosan elvezetett a lengyel–magyar-barátsági felvonuláshoz, estére a rendszer elutasításához. A legfőbb követelések a demokráciának és a nemzeti jogoknak az érvényesítéséért szálltak síkra. Mindez teljesen egybeesett Illyés Gyula és a magyar írók zömének a kívánságával.

Az *Atlantisz sorsára jutottunk* című kötet bevezető esszéjét Illyés Mária írta. A napló szövege párhuzamosan halad egyrészt a napi feljegyzésekkel, másrészt Horváth István rendkívül alapos és a szükséges mértékben részletes jegyzeteivel. Ha úgy tetszik, akár ezt is nevezhetnénk párhuzamos naplónak, amely tárgyyszerűen megvilágít minden olyan pontot, amely magyarázatot igényel. Részben azért, mert Illyés tömör feljegyzései a jobb érthetőség miatt olykor kiegészítést kívánnak, részben pedig azért, mert a jegyzetek a mai olvasóknak biztos támpontot adhatnak.

A kötet két további lényeges kiegészítése még a gazdag fénykép- és fotóanyag, illetve a dokumentumtár. Az írókról, a politikai élet szereplőiről, a forradalmi eseményekről készült fényképek mellett a nyomtatott vagy sokszorosított röplapok, felhívások fotói szolgálják a hitelességet. A függelék 70 könyvoldalon keresztül sorolja a korai Kádár-rendszer tevékenységét bemutató s az idetartozó néhány hónap dokumentumait. Itt olvashatjuk például az Írorszövetség október 23-ai kiáltványát, Gerő Ernő beszédét, a Tamási Áron által fogalmazott *Gond és hitoallás* című nyilatkozatot is.

Mit tett, mit tehetett Illyés 1956 forradalmi időszakában?

1956. október 23-án délelőtt Illyés és Szabó Lőrinc feleségeikkel Miskolcra utaztak Szabó Lőrinc költői estjére. Illyés tartott bevezető előadást. Előre megírta a szöveget, de a lelkes hangulatban nem olvasta fel azt, hanem szabadon beszélt, a század valószínűleg legnagyobb magyar költőjének nevezte barátját. Késő este súgták meg Illyésnek, hogy Pesten utcai harcok vannak, sok halottal. Így a többnapos program (Sárospatak, majd Debrecen) megszakadt.

Illyést és Szabó Lőrincet 25-én délután tudták hazavinni a fővárosba. Flórának vonattal kellett hazajutnia. Mint a történelmi eseményekből ismeretes, Nagy Imre kormánya napokig habozott, hogy egyértelműen a forradalom oldalára állhat-e miniszterelnökként. Természetesen a demokratikus kibontakozás híve volt, de a fegyveres harc beszüntetését követelte volna meg.

Tamási Áron, Déry, Illyés, Veres Péter folyamatosan kapcsolatban voltak egymással. Abban mind egyetértettek, hogy be kell szüntetni a vérontást. Közben a politikusok keresték a hiteles személyeket. Az Egyetemi Forradalmi Díákbizottság egy röplapon Kéthly Anna mellett Illyés Gyulát is az új kormányba követelte. Másfelől Kállai Gyula is arra kérte Illyést, hogy legyen népművelési miniszter. De ezt sem ő, sem Tamási Áron nem vállalta el. Végül Lukács György mondott igent.

Nagy Imre elfogadta a Tamási Áron által készített 7 pontos írói előterjesztést, amely eredetileg még október 23-án készült az *Irodalmi Újság* különszámának kiáltványaként. Teljesültek tehát a legfontosabb követelések: az írók és a fiatalok sem hiába küzdöttek. Október 26. és 27. között Nagy Imre átértékelte az ország helyzetét, s lényegében elfogadta a forradalmárok követeléseit. Elkezdte a kormány átalakítását. A párt pedig ellenforradalom helyett nemzeti demokratikus mozgalomnak minősítette a forradalmat.

Tűzszünetet rendeltek el, a szovjet csapatok visszavonulását ígérték, s kezdtek jelentkezni a régi pártok. Újra színre lépett a Nemzeti Parasztpárt, ám magukat súlyosan kompromittáló vezetői (Darvas József, Erdei Ferenc) miatt Petőfi Párt néven kezdték meg a szervezést. Illyés Gyula is vezető szerepet játszott, beszédet is mondott nagygyűlésükön. Október 30-án Illyés Nagy Imrével is találkozott, feljegyezte az ő gondolatait a szovjet-magyar viszony megjavításáról. Kijelentette, hogy „ez a nép nem gyűlölködő”. „Szeretném, ha eljutna hangom Hruscsovig. Utasítsa barátkozásra katonáit.”

November 3-án Illyés egy kiáltványt fogalmazott meg a parlament épületében [*A világ minden országának íróihoz és irodalmi szerveihez*], de a felolvasást a rádióban Tildy Zoltán nem engedélyezte, arra hivatkozva, hogy ez a szöveg „túl erős”. Maga a kiáltvány a forradalom egyik legfontosabb és legerősebb, a magyarsághoz forduló, segítséget kérő szövege. „Egy magyar író szól hozzátok a bekerített Budapestről. Nem tudom, kijuthat-e ez az üzenet hozzátok írásban is. Ezért arra kérem mindazokat, akik szavaimat hallják, jegyezzék meg és fordítsák le ezt az üzenetet, s ne restelljék eljuttatni annak az országnak irodalmi szerveihez, lapjaihoz és íróihoz, amelyben élnek. Egy meggyötört, halálos veszedelembe jut-

tatott kis nép igazsága ügyében, de mégis a teljes igazság ügyében, vagyis – mert az igazság oszthatatlan – a ti ügyetekben is szólok a tigris karmaiba esett énekesmadár talán utolsó sikolyával. Tízmillió magyar néz elszánt nyugalommal a maga halála, de akár nemzete kipusztítása elé, ha elkezdett szabadságharcát nem viheti győzelemre... Író vagyok, született ellensége a hazugságnak, született hirdetője a valóságnak. E minőségemben teszek hitet: két szemmel láttam ezt a forradalmat, mely minden előzetes szervezettség nélkül tört ki, munkás- és parasztszármazású diákok kezdték, parasztszármazású katonák döntötték el, és ipari munkások biztosították.”

A felhívás egy példányát Illyés unokái találták meg a tihanyi kőasztal lábazatába rejtve, s 1991-ben megjelent nyomtatásban. Ha a Kádár-kormány nyomozói ezt akkor megtalálják, valószínűleg Illyés Gyula sem kerülhette volna el a letartóztatást, börtönt. S nem csupán e felhívás miatt, hanem a naplójegyzetek s az oda beillesztett, nyomtatásban a mai napig meg nem jelent – de leadott – néhány írása miatt is.

Egy október 31-én az *Új Magyarország* számára készített nyolcoldalas Illyés-írás sem jelent meg a lapban, itt olvasható Illyés megrázó erejű vallomása: „Azok közé a magyarok közé tartozom, akik népüket bomló, veszendő népnek érezték... Ezek óta a tiszta-egű október végi napok óta másképp vélekedek. Mint anynyi magyar, valamiképp azt érzem, mintha még vér is más kezdene járni bennem. Azt érzem, mintha nem törpegerincű nép fia volnék. Ha most utaznék külföldön, a bejelentő lapra, azt hiszem, némi büszkeséggel írnám rá: »Nemzetisége? Magyar.« S nem zavar, hogy ez a hirtelen büszkélkedés nem az én érdemem. A tettet, amely ilyen jólesően csörgedeztetni bennem a magyar vért, nem én hajtottam végre. Mégsem érzem holmi szellemi orgazdának magam, aki más érdemével kérkedik. Miért? Mert ezeknek a tetteknek a végrehajtóit testvéreimnek, öcsémnek, fiaimnak érzem. Egy családban tudom velük magam. Azt érzem, hogy helyettem és nevemben cselekedtek.”

Nagy Imrének, a régi és az új demokratikus pártnak s természetesen az íróknak, jelesen Illyés Gyulának is érzékelnie kellett, hogy Magyarország igen veszélyeztetett napokat él át. Akárcsak Nagy Imre, Illyés Gyula is tarthatott a szovjetek cselekvésétől. Míg Nagy Imre teljes politikai személyiség-átváltozást hajtott végre, merészen felfüggesztette a reálpolitikát. Illyés Gyula szerintem napról napra sejtette, sőt tudhatta, hogy a történelmi régmúltban és a jelenben is legfőbb feladat a magyarság, az ország megőrzése. Álmodni szabad a legszebbet, akár a forradalom napjait is átélhetjük, de utána a menthetőt kell menteni: az életben maradáást. November 4-ének hajnala egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió nem óhajt lemondani birodalmának egyetlen kis területéről sem, s kiviláglott ismételten az is, hogy a „híres” Nyugat inkább csak szavakkal támogatja a forradalmat. Az Amerikai Egyesült Államok Hruscsovval ugyanakkor szinte rögtön azt közölte, hogy Magyarország és a Szovjetunió konfliktusába nem avatkozik be.

A szocialista tábor országainak vezetői gyorsan felsorakoztak a Szovjetunió mellett, s csatlakoztak hozzájuk a velük rokonszenvező nemzetközi szervezetek,

a nyugati demokráciák egyes baloldali, szocialista pártjai, szervezetei is. Haragott a sajtó, s abban Kádárék élen jártak, ha a magyar fasisztákat, horthystákat, az ellenforradalmárokat, a régi rend híveit, a gyilkosokat lehetett elítélni. Ilyen körülmények közt még bátrabb volt annak a következetes képviselője, hogy itt forradalom volt, demokráciát és nemzeti függetlenséget követelt a magyarság.

Kádárék egyre határozottabban váltak a munkások és parasztok nélküli kormány terrorjának irányítóivá. Kádár a korábbi ígéreteit sorra feladta. Jöttek a letartóztatások, jött a vörös terror, a statárium, majd a kivégzések.

Az írók vezető szerepet játszottak a forradalom előkészítésében, üdvözölték a rendszer bukását, de a diktatúra visszaállítása után sem hallgattak el. Amíg lehetett, deklarálták eredeti céljaikat. Erre az utolsó lehetőségük az Írószövetség 1956. december 28-i közgyűlésén adódott. Elsőprő többséggel, néhány ellenvetéssel fogadták el a Tamási Áron készítette *Gond és hitvallás* című nyilatkozatot. „Dicső költőink szelleme és az emberi igazság segít nekünk abban, hogy jóslatot tegyünk: eljön az idő, amikor a megtévedt hatalom bűnbánatot mond, mint ahogy az általa megdöntött hatalomnak is meg kellett bánnia ama tiprást, amelyben Petőfi elveszett. Hitünkben és népünk ismeretében mindenkit óvunk attól a téves ítélettől, hogy szovjet fegyverek nélkül a szocializmus vívmányait kiirtotta volna a forradalom. Tudjuk, hogy nem. Mert a munkásosztály, a parasztság és a java értelmiség híve volt és változatlanul híve a demokrácia és a társadalmi szocializmus vívmányainak, melyeket nem elsorvasztani akart, hanem élővé tenni inkább. Élővé tenni, azaz a maga magyar testéhez szabni és nemzeti hagyományainak szellemével is megtölteni. [...] Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett, abban a hűségben, hitvallásunk alapján, gondozni és védeni fogjuk a magyarság szellemét. Erkölcs legyen a munkánk talpköve, műveinkben pedig találjon értelmet és formát a nép alkotóereje, az emberség és eszméivel a kor” – biztat, s jelöli ki a feladatot a nyilatkozat.

Kádárék november 4. reggelétől minden lehetőséget megvontak a rádiótól, az újságoktól. Így csak korlátozottan kerülhettek nyilvánosságra a demokratikus testületek nyilatkozatai, kiáltványai – így a *Gond és hitvallás* sem jelenhetett meg. Sőt, úgy vélekedtek a hivatalos szervek, hogy ha ismerték volna előre a nyilatkozatot, a közgyűlés megtartását sem engedélyezték volna.

A Magyar Írók Szövetségének nevében a *Gond és hitvallás*hoz hasonlóan nyilatkozott Illyés, Veres Péter, Déry Tibor, Háty Gyula. A Petőfi Párt nevében Illyés Gyula, Tamási Áron és Farkas Ferenc fogalmazták meg követeléseiket. Velük működött együtt a Nagy-budapesti Központi Munkástanács is. A cselekvés lehetőségei azonban napról napra csökkentek. Legfeljebb abban lehetett reménykedni, hogy a magyar írók, értelmiségiek által 1956 nyarán és őszén kiharcolt demokratikus jogok legalább részben megmaradnak, s nem következik be újabb sztalinizáció. Illyésék végül már csak arra törekedhettek, hogy forradalmi tevékenysége miatt senkit ne bántsanak. Ez a remény se tarthatott sokáig. Ezekben a hetekben Illyés Gyula, Veres Péter és társaik tárgyaltak a szovjet várospa-

rancsnokkal, Münnich Ferencsel, Kádárral is, s a válasz az volt, hogy aki nem követett el bűncselekményt, azt a törvények alapján ki fogják engedni. Csak arról nem esett szó, hogy mi számított náluk bűncselekménynek.

A magyarság nem felejtette még el sem a világháborút, sem a Rákosi-kort, s hamarosan megtapasztalhatta, hogy Kádárék gépezetét is a terror működteti, s okkal fél az ország. Ismét tudatosult az emberekben, hogy miről nem szabad beszélni, mit kell elfelejteni. 1956 forradalmának is ez lett a sorsa – sokáig.

Illyés Gyulának személy szerint is volt oka a félelemre. Először a német megszállás után kellett bujdosnia, majd a nyilas puccs utáni hónapokban. Ő és Németh László is felkészült az öngyilkosságra. 1956 novemberében Illyés egy nagy adag mérget felezett meg Tompa Kálmán orvos barátjával. Gondoljuk meg: önmagában az *Egy mondat a zsarnokságról* is elegendő ok lehetett a letartóztatásra. Ezt a költeményt Kádárék sosem bocsátották meg a költőnek.

Cselekedetei miatt Déry Tibornak is aggódnia kellett, gondolkozott is az emigráción, pontosan érezte veszélyeztetettségét. S bizony szerepe volt abban a nemzetközi tiltakozásnak, hogy „mindössze” 9 évre ítélték el az „ellenforradalmár” író.

Az írókat 1956 decemberében még csak arra szólították fel, hogy a munka felvételére, a sztrájkok megszüntetésére buzdítsanak. Majd hamarosan az következett, hogy alkossanak újra, de minél határozottabban ítélik el itthon és külföldön is a magyar forradalmat. Illyés és Németh László elutasító kívánságával szemben karácsonyra ismét műsorra tűzték Illyés *Fáklyaláng* és Németh *Galilei* című drámáját. A helyzetet sokan félremagyarázták, még az ő híveik között is voltak, akik Kádár-kollaboránsnak nevezték őket. Ám az utolsó előtti naplójegyzet is tragikus, melyben egy Illyést felkereső mérnök a magyar értelmiség nevében arra szólítja föl, hogy mivel „az írók vezérek, ki kell tartaniuk emberáldozat árán is. Mert ők most a nemzet vezérei.” A költő még titkos naplójában se nevezte meg szó szerint azt a káromkodást, amely kocsismód elhagyta a száját.

1957 tavaszán Kádár hajlandó volt fogadni kizárólag Németh Lászlót és Illyést. A letartóztatott írók ügyében szerettek volna engedményt kicsikarni, de semmi eredményt nem tudtak elérni. Kádárék az ellenforradalmárnak, renegátnak átminősített addig párttag írókat és újságírókat fontolgtatás nélkül letartóztatták és elítélték. Az úgynevezett „népi” párton kívüli írókhoz kegyesebbek voltak, bár 1958 tavaszán külön pártállásfoglalás készült, amely harciasan elítélte a népi írók kifejezetten káros ideológiai, mozgalmi tevékenységét.

Illyés egészségi állapota 1957 júniusában jelentősen megromlott, több hetes altatókúrára kényszerült. Illyés Mária visszaemlékezése szerint éveken át kellett erős gyógyszereket szednie, s a depresszió csak unokáinak a születése után kezdett felengedni. Önmagát is biztatnia kellett, hogy a forradalom vérbe fojtása után is van ok a bizakodásra. Halálos ágyán mégis azzal kellett búcsúznia, hogy semmit sem tudott elérni, a *Hitel* folyóirat se jelenhetett meg, a Bethlen Gábor Alapítvány működését sem engedélyezték. A forradalom legendássá vált költeményének annyi év után való közzléséhez viszont már ő nem járult hozzá. Ez a mű mégis azonnal közismertté vált megjelenése után világszerte.